

M. A. Persits, "Turetskiy
Internatsionalist v Rossii"
Narodi Azii i Afriki (1967) No. 5
s. 59-68

A. D. Novisev, "Istoriya rabosego
klassa Turtsii v istochnykh i
literature,"
(Kaznalar)
Sovetskoe Vostokovedenie (1958)

No. 5, s. 135-45.

□ "Zarozhdeniye ^(dozryu) rabosego i sotsialis-
ticheskogo dvizheniya v Turtsii,"
Useni zapiski Leningradskogo
Gosudarstvennogo Universiteta
(1962) No. 304

□ "Rabosee i sotsialisticheskoe
dvizhenie v Istanbul'e v godi natsio-
nalnoosvoboditel'noy bor'by 1918
-24 gg., y Problemi istorii natsional-
no-osvoboditel'nogo dvizheniya v stranakh
Len. 1963, s. 105-23 (Azi

ASYA'DA KOMÜNİST HAREKETİN OLUŞUMU VE DOĞU'NUN DEVRİMCİ
DEMOKRASİSİ (M.A.Persits)

Kimi burjuva tarihçisi^{ve} ideologlarının iddialarına göre Doğu'da komünist hareketin çıkabilmesi için koşullar yoktu ve bu hareketlerin tohumları "bolşevik misyonerleri" ve "Komintern ajanları" tarafından ekildi. Ancak yaşamın olguları bunun böyle olmadığını gösteriyor.

DOĞU PROLETERYASI ÜZERİNE

...

"Türkiye halkının 1918-1923 yıllarındaki kurtuluş savaşı tarihi, kendini işçi veya sosyalist olarak adlandıran çeşitli parti ve toplumsal örgütlerin faaliyetlerini gösteren bir çok örneklerle doludur. Bunlar hem vatanın kurtuluşunu ve emekçilerin kaderini iyileştirmeyi gerçekten isteyen devrimci demokratlar tarafından hem de ülkede büyümekte olan işçi hareketini yalnızca dizginlemek isteyen politik iş çevrelerince kurulmuşlardı. Birinci kategoriye, 1920 yılında bir kaç ay varlık süren Yeşil Ordu¹ ve sendika tipindeki şu birlikler dahil edilebilir: 1920 Aralığında İstanbul'da oluşturulan Enternasyonal İşçi Birliği ve ona bağlı denizciler, marangozlar, inşaat işçileri birlikleri ve ayrıca Anadolu Demiryolu İşçileri Cemiyeti, Tramvay İşletmesi İşçileri Cemiyeti v.b.

İkinci kategoriye ise, İstanbul'da faaliyet gösteren ve ulusal sermayenin ve hatta dış işgalcilerin çıkarlarına hizmet eden burjuva-reformist örgüt ve partiler oluşturmaktadır. Bu herşeyden önce, 1913'de kurulan ve 1919'da çalışmalarına yeniden başlayan Sosyalist Parti olarak adlandırılan partidir. Bu partinin yönetimi önemli ölçüde İngiliz sömürgecilerinden ~~maxtak~~ maddi

Byn^m.
135.

destek görüyordu. Ayrıca bu partiden kopan Bağımsız Sosyalist Parti, ^{Anelle} İşçi Partisi ve sultan yönetiminin kurduğu ^{nesat} Emek Partisi vardı. İstanbul'daki İmtiyaz sahibi Fransızların çıkarlarını ^{Anelle Siyasnet} "İşçi Müdafası Cemiyeti" temsil ediyordu. Sözü geçen tüm bu örgütler sayısal açıdan önemsizdiler ve işçiler üzerinde büyük bir etkileri yoktu. Yalnızca bunlardan ikisi belirgin bir sayıda yandaş kazanmayı bir süre için başabildiler. Sosyalist Partinin 5-7 bin üyesi, Bağımsız Sosyalist Partinin ise yaklaşık bin üyesi vardı. Diğerleri ise küçük gruplar düzeyinde kaldılar ve uzun süre varlık sürdüremediler.²" (s.162)

20'li yıllar başında Doğu proleteryası bağımsız bir sınıf olarak belirginleşmemişti. İdeolojik-politik ve örgütsel olarak ulusal burjuvazinin etkisi altındaydı. Doğal olarak işçi sınıfı o zamanlarda komünist hareketin sosyal tabanı olamadı. Çünkü onun ancak çok küçük bir bölümü bilimsel komünist görüşleri özümseyebilecek yetenekteydi. Ancak Doğu ülkeleri işçi sınıfının eylemleri savaş sonrasında ilk yıllarında büyük boyutlar aldı ve önemli ölçüde politik bir içerik kazandı. Doğu işçileri politik hareketin ilkokulundan geçmeye başladılar. Bunun antiemperyalist milliyetçiliğin bir okulu olmasına karşın, yine de o, işçileri kendi bayrakları altında savaşıma objektif olarak hazırlıyordu.

BÜYÜK OKTOBR VE DOĞU'DAKİ ANTIEMPERYALİST YÜKSELİŞ

"30 Ekim 1918'de İngiltere bağlaşıkları adına hareket ederek savaşta yenik düşen Türkiye'ye soygun anlamına gelen Mondros Mütarekesi'ni dayattı. Bunun peşi sıra Antant ülkesi orduları Türkiye'nin en önemli stratejik ve verimli bölgelerini ele geçirdi. İzmir, Bursa, Eskişehir, Sakarya ırmağına kadar uzanan toprakları işgal etti. Adana ve ona bağlı bölgeleri, Trakya ve İstanbul'u ele geçirdi³. İşte Antant devletleri ülkenin bölüşümüne ve onun politik bağımsızlığını tümüyle ortadan kaldırmaya böyle hazırlandılar. Buna yanıt olarak Anadolu'nun bir çok bölgesinde işgalcilere darbeler indiren kendiliğinden partizan hareketi yayıldı. Kısa zamanda bu hareket tüm ülkeyi kapladı ve işgalcilere

karşı yürütülen topyekün ulusal savaşın önemli bir unsuru oldu. Bunun üzerine Mustafa Kemal 1919 yılının Haziranında şunları yazıyordu: "Ben felaketin halkı böylesine ve bu kadar kısa bir sürede uyandırabileceğini İstanbul'da iken düşünmüyordum"⁴.

Kemal, "Türk halkını sömürgecilere karşı savaşı sürdürmeye ve güçlendirmeye çağırırken sık sık Rusya örneğini gösteriyor, onun ilham verici gücünü kullanıyordu. " (s.167)

. . .

İngiliz sömürgecilerine karşı Hindistan'da verilen ulusal savaşın önemli bir parçasını halife hareketi oluşturuyordu. Bu hareket 1918 yılında Hindistan müslümanları arasında Antant ülkelerinin Türkiye'yi bölüşmeye ~~hız~~ yönelik eylemlerine karşı olarak doğdu. İstanbul'un Antant tarafından 1920'de işgal edilmesinden ve bütün müslümanların halifesi olan Türk Sultanının esir düşmesinden sonra halife hareketi güçlendi.

. . .

"Doğu'da antiemperyalist kavganın savaş sonrası yükseldiği ay ve yıllar ezilen halkların durum ve yazgılarında ilkesel değişiklikler yaratmadı. Hindistan İngiliz sömürgesi olarak kalmaya, Kore'ye ise Japonlar acı çektirmeye devam ettiler. Türkiye halkı Sovyet ülkesinin büyük maddi ve manevi desteğine dayanarak Antant devletlerine karşı zorlu ve inatçı savaşı sürdürüyordu. "Türk ulusunun kalbini dolduran en değerli arzu, onun vicdanının en derin inancı da olan özgürlük şimdi bilinir olmuştur. Özgürlük haykırışı Türk vatanının her yerinde duyuluyordu."⁵ - diyordu Mustafa Kemal." (172s.)

SOVYET RUSYA'DAKİ VE DİĞER ÜLKELERDEKİ DOĞU GÖÇMENLERİ

"Birinci Dünya Savaşı'nda yaklaşık 4 bin Türk işçisi ve öğrencisi Almanya ve Avusturya-Macaristan'a gönderilmişti. Bunların kimi uzmanlığını artırmak için kimisi ise yüksek okullarda okumak için gönderilmişti. Almanya'da bir çok Türk öğrencisi ve iş-

çisi spartaküslerin devrimçi hareketinin saflarına girdi; onların safında 1918'deki Kasım devrimine katıldı, hatta bir çoğu Almanya'daki Sovyet iktidarı için savaşta öldü. O zamanlar Macaristan'da bulunan Türkler Mart-Temmuz 1919'daki sosyalist devrim okulundan geçtiler⁶." (s.173)

...

Özellikle SovyetRusya'da bir çok Doğulu göçmen bulunuyordu. Daha devrim öncesi Rusya'nın çeşitli yerlerinde 1 milyondan çok doğu ülkelerinden insanlar yaşamakta ve çalışmaktaydı.

...

Rusya'daki "önemli ikinci göçmen grubunu eski savaş tutuklusunu (63 bin) ve gözaltına alınmış sivil (2 bin) Türkler oluşturuyordu. Bunların önemli bir kısmı köylü idi. Ancak aralarında zanaatçılar ve işçiler de vardı. Sivil ve askeri aydınlar önemli bir yer tutuyordu. Bunların arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalist harekete katılmış olanlara da rastlanıyordu. Eskiden Osmanlı Sosyalist Partisi'nin aktif bir çalışmanı olan, gelecekte iş Türkiye Komünist Partisi'nin kurucularından olacak Mustafa Suphi de gözaltına bulunanların arasındaydı." (s. 175)

SOVYET ÜLKESİNDEKİ DOĞU GÖÇMENLERİ ARASINDA KOMÜNİST HAREKETİN DOĞUŞU

"Türk savaş esirleri arasındaki devrimciler diğerlerinden önce komünist görüşlere vardılar. Onların en önde geleni Mustafa Suphi idi⁷. Daha 1918 Haziranında M. Suphi, Kazan'da Türk sosyalistlerinin konferansını topladı. Bir ay sonra, Temmuzda Moskova'da temsil gücü daha büyük olan bir konferans daha yapıldı. Buna 17'si sosyalist olan (galiba, Sosyalist Parti'nin eski üyeleri) toplam 20 delege katıldı. Bu 17 kişinin isim listesinde 4 kişinin işçi olarak gösterilmesi karakteristikdir. Geriye kalan

13 kişi büyük bir ihtimalla aydınların temsilcileriydi.⁸

İlk Türk komünistleri komünist hareketin temelini işçi sınıfının olması gerektiğini anlıyorlardı. M. Suphi Moskova konferansında "eskiden olduğu gibi yalnızca aydın devrimciler değil, ezilen sınıfların temsilcileri asker ve işçilerin de bulunduğu"⁹ memnuniyetle belirtiyordu. Onlar işçilerin böylesi bir temsilciliğini yeterli görmüyorlar ve M. Suphi'nin belirttiği gibi, "işçive yoksul köylüler arasında kapitalin baskısına karşı ayakta durma olanağına sahip olan bir sosyalist parti kurma" görevini önlerine koyuyorlardı. M. Suphi'nin okuduğu "Sosyalist-Komünistlerin Türkiye Partisi'nin ilkeleri ve programı üzerine" adlı raporda Moskova konferansı ~~XXXX~~ RKP(b) programını kastederek "kendisinin komünistlerin programı ile ilke olarak hem fikir ve dayanışma içinde olduğunu kabul ettiğini"¹⁰ açıklıyordu. Kendi programlarının hazırlanması ise, Türkiye'den komünistlerin de katılacakları bir sonraki konferansa erteleniyordu.

Böylece Kazan ve Moskova konferansları Rusya'daki Türk sosyalistlerini birleştirip, Türkiye Komünist hareketinin temelini attı. Moskova konferansında Sosyalist-Komünist Türkiye Partisi'nin ~~ME~~ seçildi ve ajitasyon ve propaganda komitesi oluşturuldu. 1918 yılında Mustafa Suphi tarafından organize edilen haftalık "Yeni Dünya" gazetesi propaganda alanında büyük rol oynadı. Gazetenin ilk 49 sayısı Moskova'da çıktı. Gazetenin basım yeri daha sonra eski Türk savaşçıların yoğun olduğu Kırım'a, oradan Taşkent'e ve 1920 Haziranından itibaren de Bakü'ye taşındı¹¹. Gazete tirajının önemli bir kısmı Türkiye'ye gönderiliyordu.

Türkiye komünistleri ulusal bir komünist partisinin kurulmasını hazırlama çalışmalarını yürütmeyi ve bu amaçla da Türkiye'den delegelerin çoğunlukta olacağı kurucu kongreyi toplayabilmek için propaganda çalışmasını ülkede yaygınlaştırmayı kararlaştırdılar.

Bu, böylesi zor bir işte acılecığı reddeden ve Türkiye'deki komünist hareketin aynı zamanda geliştirilmesini ve ona ağırlık verilmesini hesaba katan doğru bir çizgi idi. Ancak aynı değerlendirme, Türkiye'yi kapitalist bir ülke olarak gören ve bu nedenle de gündemdeki devrimin burjuva-demokratik devrimi değil, sosyalist devrim olduğunu ileri süren ilk Türkiye komünistlerinin görüşleri için söylenemez. Moskova konferansında M. Suphi şunları açıklamıştır: "Bizim inancımız ve programımız sermayeyi parçalamayı ve halkı kurtarmaya (gerektiriyor). Tüm topraklar, üretim araçları ve taşımacılık... halk tarafından millileştirilmeli ve böylelikle toplumun yoksul sınıfları burjuvazinin tiranlığından kurtarılmalıdır. Bu sosyalizmin temelidir."¹² Aynı görüş Nazmi'nin okuduğu "Türkiye'nin politik durumu ve doğu sorunu" adlı rapor üzerine konferans kararında daha kategorik bir biçimde formüle edilmiştir. Konferansda kabul edilen belgede Türkiye için tek kurtuluşun sosyalist düzen olduğu ilan edildi¹³. Ülkenin gerçek sosyo-ekonomik durumunu yansıtmayan bu tespitler, komünistlerin antiemperyalist ruhtaki ulusal burjuvazi ile işbirliğini red etmelerini getirdi. Oysa böylesi bir işbirliği proleteryanın çıkarlarına olurdu. Çünkü Türk ulusal devleti nin varlığını tehdit eden sömürgecilere karşı savaşı güçlendirebilirdi.

Kazan ve Moskova'daki sosyalist konferanslarında Sovyet Rusya konusundaki tavır en önemli sorundu. Türkiye devrimcileri onu silah elde savunmayı birinci borçları olarak gördüklerini açıkladılar. Çünkü o, "insanlığa ışık ve mutluluk verdi", "bütün ülkeler için devrimcileri için sığınılacak bir ülke, koruyucu vatan" oldu, "güçlülerin dünyasına karşı bütün yoksul ve ezilenlerin hakları için" kavga veren bir savaşçı oldu¹⁴. Ve gerçekten de Türkiyeli enternasyonalistler Kazan yakınlarında çarpıştılar, Çekoslovak ordularına karşı devrimci eylemlerine karşı döğüştüler.

Türkistan, Kırım ve diğer cephelerdeki savaşlara katıldılar." (s. 183-185)

. . .

Sultan-Zade diğer konuşmalarında İran'da proleteryanın yokluğunu kabul etmek zorunda kalmıştı. Ancak buna dayanarak sosyalist devrimin bir an önce yapılması görüşünden asla vazgeçmedi. Ona göre, proleteryanın devrimci işlevini devrimci ordu görmeliydi.

"O zamanlar Doğu'daki Enternasyonalist Propaganda Birliği'ne (Taşkent) başkanlık eden Mustafa Suphi 11 Mart 1920'de Sultan-zade ile birlikte yazdıkları bir mektubu Türkistan cephesi Devrimci Askeri Sovyeti'ne ilettiler. Onlar Farslı avcılardan kurulacak "Fars askeri birliklerinin Türkistan'da oluşturulmasına izin verilmesi" ricasında bulundular. Ricanın gerekçesi şunlara dayanıyordu: "İngiltere ve Çarlık Rusyasının İran'ı kendi mallarının bir sürüm pazarına dönüştüren ve ulusal sanayinin gelişmesine izin vermeyen sömürge politikası yüzünden ülke proleteryanı oluşmamıştır" ve bu arada sömürgeciler İran kentlerinde "lumpen proleterya ordusu" yaratmışlardır. Bu koşullarda "İran'daki (yalnızca) köylü ve yarı proleter yığınlarına dayanarak biz (komünistler) İngiltere tarafından desteklenen pomeşik oligarşisi karşısında yeterli güç çıkaramayız!" Eğer İranlı komünistlerin silahlı güçleri olursa durum başkadır. "Partimiz Bu askeri birliklerin yardımıyla İran emekçi halkının yalnızca İngiliz emperyalistlerinden kurtulmakla kalmayıp, keñdi sömürgecilerinden, kapitalist ve pomeşiklerden de tümüyle kurtulacağını ve Sovyet cumhuriyetleri ailesine katılacağını umut etmektedir¹⁵". (altı çizili yerler yazara ait)" (s.187)

1920'nin daha sonraki aylarında da Sultan-zade ve grubu Kominternin 2. kongresinin kararlarıyla çelişen sekte görüşlerine bağlı kalmaya devam ettiler. Bilindiği gibi Kominternin Doğu'nun komünistlerini ulusal burjuvazinin antiemperyalist çevreleriyle işbirliği yapmaya çağırması.

DOĞUDAKİ KOMÜNİST HAREKETİN DİŞ VE İÇ AKIMLARININ İŞBİRLİĞİ:
KOMÜNİST PARTİLERİN OLUŞUMU.

Sovyet erkinin daha 1918'de başlattığı doğu ülkeleri yurttaşlarının geri dönebilmesi yolundaki kampanya bu ülkelerdeki komünist hareketin iç ve dış akımları arasındaki ilişkinin güçlenmesine katkıda bulundu. Asya ülkelerindeki egemen güçler telaşa kapıldılar.

"Türkiye'de marksist görüşlerin yayılması ve komünist unsurların güçlenmesi karşısında duyulan endişeyi Ankara'nın resmi gazetesi "Yeni Gün" gayet güzel bir biçimde dile getirdi. 1921 yılının sonunda gazete şunları yazdı: "Çeşitli felaket ve acılara göğüs geren bizim bedbaht memleketimiz şimdi de Kuzey'den esen korkunç bolşevizm fırtınası ile yüz yüzedir."¹⁶ (s.200)

...

"Türkiye'de komünist hareket, İslam sosyalizmi bayrağı altında ileri çıkan küçük burjuva ulusal-devrimci örgütlerini ve ayrıca Sosyalist Parti, Sosyal-demokrat Parti v.b. burjuva reformist partileri terkeden devrimcilerin faaliyetleri sonucu 1918-1920 yıllarında doğdu. Bu örgütlerin en devrimci yapıdaki üyeleri Büyük Oktobr'un etkisi altında marksizme geçtiler ve komünist hareketle birleştiler. Komünist grupların önemli takviye kaynaklarından biri de Rusya'da ve ayrıca Almanya Ve Macaristan'da proleterya devrimi okulundan geçmiş ve vatanına geri dönen devrimci göçmenler idi.

Türkiye'de oluşan komünist hareketin ana merkezleri İstanbul ve Ankara idi. İstanbul'da daha 1918 sonunda ilk komünist grup ortaya çıktı, gerçi bu grup ancak 1919 Şubatına kadar varlık sürdürebildi.¹⁷ Ancak aynı yılın baharında kentte komünistlerin yeni bir grubu oluştu. Daha sonra illegal olarak 2 yıl çalışan bu grup işçiler üzerinde önemli bir etkiye sahip olabildi. Bu grubun üyeleri işçiler arasında dergi, broşür, bildirgi gibi propaganda malzeme-

leri dağıttı, sözlü ajitasyon yürüttü. İstanbul komünistleri ülkeyi esaret altına alan emperyalistlere karşı silahlı savaşıma katılmaları için yığınların seferber edilmesini temel görevleri olarak saydılar¹⁸. Ayrıca İstanbul'da çoğunlukla enternasyonalist yapıda olan diğer küçük komünist gruplar da vardı. Bu gruplar genellikle kendi örgütsel-politik statülerini olduğundan yüksek gösteriyor ve kendilerini komünist partileri olarak adlandırıyorlardı. Oysa böyle yapmalarının devrimci sabırsızlıkları hariç hiç bir temeli yoktu. S. Ginsberg, S. Maksimos, K. Vanlı v.d. yönettiği bir grup hatta Komintern ile direk bağ kurmuştu¹⁹. 1920 Mayısında yeni bir komünist grup kuruldu. Bu grup İstanbul'a dönmeden önce Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Serp ve Rusya komünist partilerine üye olan işçilerden oluşuyordu²⁰.

Türkiye İşçi-Köylü Sosyalist Partisi (TİKSŞP) ülkede komünist hareketin gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Almanya'dan vatanlarına dönen devrimci yapıdaki Türkiyeli öğrenci ve işçiler yurtdışında kurdukları bu partiyi 1919'un Temmuzunda İstanbul'a taşıdılar. Parti, ülkenin emperyalistlerin egemenliğinden kurtarılmasından yana çıktı, demokratik hükümetin kurulmasını istedi, işçi ve köylülerin çıkarlarını savundu, kendi aylık dergisi "Kurtuluş"da sosyalizmin propagandasını yaptı. Ancak partide birlik yoktu. 1920'nin başından itibaren parti yönetimi burjuva unsurların eline geçti ve devrimci güçler ülkedeki komünist harekete geçmeye başladılar²¹. Örneğin TİKSŞP'nin önde gelen üyelerinden olan Ethem Nejat sonraları Türkiye Komünist Partisi'nin Sekreteri seçildi ve Türkiyeli ilk komünistlerin yöneticisi Mustafa Suphi'nin en yakın savaş arkadaşı oldu.

Yaklaşık aynı zamanlarda, 1919-1920 yıllarında komünist gruplar Anadolu'da da oluşmaya başladı. Sovyet Rusya'daki Türkiye komünist hareketinin yöneticilerinden biri olan İsmail Hakkı 1921

Kayserili

Ocağının ortalarında RKP(b)' MK'ne ~~Kax~~ Bursa, Trabzon, Samsun, Kastamonu, Konya, Sivas, Adana ve Anadolu'nun diğer bazı yerlerinde Komünist hücrelerin kurulmuş olduğunu bildiriyordu²². O, Türkiye'nin başkenti Ankara'yı da sayıyordu. Burada komünist grupların faaliyetleri özellikle yoğundu.

1920 Temmuzunun ortalarında Salih Hacıoğlu başkanlığındaki Ankara'daki devrimciler kendilerini Türkiye Komünist Partisi olarak ilan ettiler ve Komintern'e bağlılıklarını açıkladılar. Bunlar çoğunlukta, antiemperyalist ulusal-devrimci karakterdeki "Yeşil Ordu" örgütünden çıkan marksizm yandaşları idiler²³. Eşitlikçi sosyalizm ile İslam'ın uyumlaştırılması temeli nde kurulu olan "Yeşil Ordu" programı onları tatmin etmiyordu ve onlar bu örgütün yöneticilerinin kendilerini fesetmeleri yolundaki kemalistlerin istemine uymuş olmalarını kullanarak örgütten ayrıldılar²⁴. Salih Hacıoğlu'nun yanısıra Zaynetulla Navşirvan'ın da Ankara komünist grubunun yöneticisi olması ilginçtir. Türk ordusunda subay olan Z. Navşirvan Rusların eline esir düşmüş, Konstantınapol'e döndükten sonra ise Sosyal-demokrat Parti'ye girmiş ve onun sol kanadında yer almıştır. Daha sonraları İşçi-Köylü Sosyalist Partisi'ne geçmiş ve sonunda, İstanbul'da İngiliz polislerinin kovuşturmalarından kurtularak Ankara'ya geçmiş ve burada oluşmakta olan komünist hareketin aktif bir çalışanı olarak kendini göstermiştir.²⁵ Ayrıca Sosyalist Parti'deki devrimci unsurlar da komünistlerin saflarına geçmiştir. Örneğin Eskişehir'deki komünist grup TSP'nin yerel bölümünün sol üyelerince, İstanbul'dan gelen TİKSP üyeleriyle işbirliği temelinde kurulmuştur.²⁶

Türkiye'deki komünist hareketin ilk adımları üzerine yazan tüm Sovyet araştırmacıları bu hareketin ülke işçi sınıfı ile olan eski bağını ve hatta işçilerin komünist grup ve derneklerin oluşturulmasına aktif olarak katıldıklarını belirtiyorlar. Bu tezin

doğruluğunu kanıtlamak için, Türkiye komünist hareketinin ileri gelemlerine karşı Ankara yönetiminin 1921 Nisanında açtığı mahkemenin belgeleri gösterilebilir. Onları "M.Kemal hükümetini devirmek ve onun Türk-sovyet dostluğunu güçlendirmesine engel olmak" girişiminde bulunmakla suçladılar.²⁷ Bu yalan suçlamasının yöneltildiği 45 kişi arasından 16'sı memur, ikisi özel girişimci, biri meclis üyesi, 14'ü işçi (dizgici, demirci, doğramacı ve bir dizi fabrikanın işçileri), üçü askeri görevli, dördü öğretmen ve beşi de meslekleri belirtilmeyenlerdi.²⁸

Bu verilere göre, işçiler Türkiye'nin ilk komünistleri arasında önemli bir grubu oluşturuyordu. Böylesi bir durum diğer Doğu ülkelerinde ve hatta Türkiye'nin her yerinde de söz konusu değildi. Temel olarak bu İstanbul için geçerliydi. Bu kentin kimi özellikleri vardı. Ülkenin tüm işçilerinin yaklaşık %60'ı burada yoğunlaşmıştı. Üstelik bu işçilerin önemli bir bölümünü Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve diğer kimi ülkelerin proleter hareketleriyle eskiden beri bağlı bulunan Türk ulusundan olmayan işçiler oluşturmaktaydı. Türk işçilerine gelince, bunların çoğu uzun yıllar Sovyet Rusya'da, Almanya'da bulunmakta ve buralarda proleterya savaşımına, komünist ve sosyalist hareketlere doğrudan katılmaktaydılar. Genel olarak, Türkiye'de iç ve dış komünist akımların işbirliği özellikle etkili idi ve bu durum komünist partisinin oldukça erken bir aşamada kurulmasını getirdi.

M.Suphi'nin 1920 Mayısında Bakü'de kurduğu Türk komünist örgütleri Merkez Bürosu, Sovyet Rusya'daki ve Türkiye'deki Türkiyeli komünistler arasında çok sayıdaki elçi ve ajitatörü yoluyla düzenli bir propaganda çalışması yürütüyordu. Böylelikle, ülke içinde ve dışında ayrı ayrı çalışan komünist hücreler arasında da kontak kuruldu, bunlarⁱⁿ bir parti bünyesinde birleşmesi için koşullar yaratıldı.

Büyük bir koordine ve propaganda çalışması sonucu Türkiye komünistleri kurucu kongreyi toplamayı başarabildiler. Kemalistler tarafından yasaklanması yüzünden kongre Türkiye dışında, Bakü'de çalışmasını sürdürdü. Kongreye katılan 74 kişiden 51'i Türkiye'den 13 komünist grubu temsil ediyordu ve öyle görülüyor ki 23 delege de Sovyet Rusya'da bulunan iki komünist gruptan gelmişlerdi. 32 delege karar verici oy hakkına sahipti.²⁹ Kongre, o zaman kadar İstanbul'da, bir dizi Anadolu kentinde ve yurtdışında ayrı ayrı bulunan komünist grupları parti sıralarında birleştirip Türkiye Komünist Partisi'nin kurulduğunu ilan etti. Bir dizi önemli belge kabul eden kongre ayrıca parti Merkez Komitesini ve denetleme komisyonunu seçti. TKP başkanı olarak Mustafa Suphi, sekreter olarak ise Ethem Nejat seçildi.

Günlük durum raporuna dair kongre kararında (Prag.3) şunlar deniyordu: "Türkiye komünistleri, III. Enternasyonal'in II. Kongresince yayınlanan direktiflerin yaşamın gereklerine uygun düşüğünü ve Türkiye sosyal hareketinin temel düşünceleriyle uyum içinde olduğunu açıklar."³⁰ Başka bir deyişle Kongre, komünistlerden kendi hareketlerinin bağımsızlığını korumalarını ve bu arada halkın ulusal-kurtuluş savaşının, bu savaşa yerel burjuvazi öncülük etse de mutlaka desteklenmesini talep eden Kominternin II. Kongresinin leninci tespitleri ile uyum içinde olduğunu açıklamıştır. Bu teze uygun olarak kongre kararı (Prag.4), Türkiye Komünist Partisi'nin Anadolu'da sürmekte olan "emperyalizme karşı yönelik" ulusal kurtuluş hareketinin "derinleşmesine" yardım edeceğini ve aynı zamanda "işçi halkın gerçek amacı ve son emeli olan emekçi sınıfların egemenliğinin kazanılması doğrultusunda gerekli ortamın hazırlanması için çalışacağını" belirtmiştir.³¹

Ne yazık ki, bu haklı tespitlerin önemi, yine Türkiye

komünistlerinin kongresinde kabul edilen TKP Politik Programı'nın maddelerince aslında düşürülmüştür. Öz ve kuruluş olarak bu belge Bolşeviklerin parti programının bir özetidir, ancak bolşeviklerin Ekim öncesi kendilerine temel aldıkları programın değil, RKP(b)'nin 1919'daki VIII. Kongresinde onaylanan programın bir özetidir. Dolayısıyla TKP Politik Programı, sosyalist devrimin zaferinin sonucunda politik erkin parti tarafından ele geçirilmesinden sonra başlayacak olan aşamada partinin görevlerini belirlemekteydi.

TKP Politik Programı, yarıömürge Türkiye toplumunun mevcut poli ti k, ekonomik ve sınıfsal özelliklerini ve bu arada o dönemde tüm halkın temel davası olan silahlı ulusal-kurtuluş savaşını hesaba katmadı. Programda, Türkiye halkının antiemperyalist savaşının üzerinde durulmaksızın, dolaylı olarak yalnızca bir yerinde (Prag.9) adı edildi, o da ulusların eşit haklılığı tezi üzerine olan ve kaba hatayı içeren bölümdeydi. Programda şöyle deniyordu: TKP "tüm ulusların eşit haklılığını" ancak "bir koşulla, eğer onlar kapitalistlere, pomeşiklere ve..., karşı savaşa katılıyorlar ve Avrupa emperyalizmi ile savaşıma onu yenene dek ruhen ve vücuten katılacaklar ise kabul ediyor." (Altı çizili yer yazara ait). Bu solcu tespit, halkların küçük veya büyük olsun, onlar kurtuluş savaşını versin ve ya antiemperyalist, üstelik de antikapitalist harekete henüz katılmamış olsun buna bağlı olmaksızın, koşulsuz halkların kendi kaderlerini belirleme hakkını savunan leninci istem ile tümüyle çelişmektedir.

TKP Programı hatalı olarak Türkiye'yi kapitalist bir devlet olarak saymış ve bu nedenle ülkede proleter devriminin, yani Rusya sosyalist deneyiminin Türkiye toprağında tekrarlanması için vakit geçirilmeden gerçekleştirilmesini en yakın görev olarak görmüştür. Programın 2.Pragrafında şunlar yazılıdır: "TKP, Rusya Sovyet Federe Cumhuriyeti'nin gerçekleştirdiği ilkelere uygun olarak bütün erkin

işçi, köylü ve sakerlerin elinde toplanmasını ve imtiyaz sahibi kişilerin ve parazit bir yaşam sürenlerin politik haklardan mahrum bırakılmasına açıkça ilan eder". Programda: Türkiye "sanayi olarak gelişmiş bir (ülke) olmasa da, biz (yine de) üretim araçlarının toplumsallaştırılmasına girişeceğiz." (Prag.37). Çünkü onlar "emekçilere ait olmalıdır" (Prag.34). Ayrıca belirtildiği (Prag.31) üzere "özel mülkiyette bulunan ve öğretime hizmet edebilecek tüm kültür ve sanat zenginlikleri millileştirilecek ve halkın kullanımına verilecektir." Bunun dışında, "eczanelerin, büyük hastanelerin ve sanatoryumların millileştirilmesi"nin gerçekleştirilmesi hedefleniyordu (Prag.65).

Köylü sorununda da daha az fantastik olmayan bir görev ileri sürülmüştü. Pragraf 45 de şunlar belirtilmişti: "Tarım alanında parti ~~xxx~~, toprağın kolektif kullanımını ilkesini savunmaktadır. Bu, tüm toprağın devlet mülkiyeti ile sosyalist tarım işletmeleri arasında bölüşülmesi anlamına geliyor."

Kısacası, TKP Poli tik Programı baştan sona gerçekçi değildi, çünkü Türkiye'de sosyalist devrimin doğrudan yakın olduğu üzerine voluntarist bir tezden hareket ediyordu. Ülkede ise yalnızca ulusal kurtuluş devrimi yaşanmakta ve bu devrime üstelik antikomünist konumlardaki Anadolu burjuvazisi öncülük etmekteydi. Bu koşullarda komünistlerin ülkenin antiemperyalist unsurlarıyla işbirliğinin kurulması için savaşımın araç ve yollarına özen göstermesi ve ulusal-kurtuluş hareketinin karar verici gücü olan emekçilerin yakıcı istemlerinin tatmin edilmesini sağlaması gerekiyordu. Ancak yeniden seçilen TKP MK diğer görüşü savundu ve bunu kısa bir süre sonra tümüyle net bir biçimde dile getirdi. 2 Ekim 1920 tarihinde TKP MK, Doğu Halkları Propaganda ve Eylem Sovyeti'ne "Türkiye'deki işlerin durumu üzerine" bir rapor gönderdi. Bu raporda kendi Politik Programının dayanak noktasını başka anlamalara yol vermeyecek

bir tarzda belirtti. Rapor'da şöyle deniyordu: "Kuşkusuz biz Anadolu'da sosyalist devrimin görkemi ve zaferinin eşliğinde bulunuyoruz". Daha ilerde TKP MK şunları açıklıyordu: "RSFSR ve III. Enternasyonal Türkiye Komünist Partisi'nin Programını onaylamalı ve onu Türkiye'deki biricik ve gerçek komünist program olarak kabul etmeli (Altı çizili yerler yazara ait) ve başka programları kabul edenlerin bolşevik olmadığını açıklamalıdır!"³²

Ancak Doğu Halklarının Propaganda ve Eylem Sovyeti solsekte TKP Programını keskin ve haklı bir biçimde eleştirdi. Sovyet'in Prezidyum üyesi A.Y.Skaçko söz konusu belgeyi şöyle nitelendirdi: "Bu, TKP'nin Sovyet Türkiye'sinde iktidarda olduğunda ne yapacağı'nın ilan edilmesidir. Ancak parti şimdi, iktidarın kazanılmasına kadar neyi ele geçirecektir,...bu konu programda tümüyle görülmektedir."³³

Görülüyor ki, TKP MK Sovyet'in eleştirisinin haklılığını büyük ölçüde benimsemiş ve programın değiştirilmesi ve ondaki hataların düzeltilmesi yolunda Sovyet'in yardımını kabul etmiştir. Sonuçta birincisinden olumlu yönde farklılık gösteren yeni bir program yaratılmıştır. Propaganda ve Eylem Sovyetinin işlerinden iki önemli belge böylesi bir sonuca varılmasına olanak vermektedir. Bu belgelerden ilki, TKP MK Başkanı M.Suphi ve TKP MK Sekreteri E.Nejat'ın imzalarını taşıyan, herhangi bir isminin olmamasına karşın yine de son satırında Türkiye Komünist Partisi "Programı" olarak adlandırılan, içeriğine bakıldığında ise onun parti programı olduğu yolunda kuşkunun kalmadığı belgedir. İkinci belge ise "Türkiye'deki ekonomik ve politik koşullar ve Türkiye Komünist Partisi'nin taktiği üzerine" tezlerdir. Bu tezlerin bir çok maddesi M.Suphi ve E.Nejat'ın imzaladıkları programdan alınmıştır. Tezlerin ilk sayfasında başlığın altında mürekkeple yazılmış net bir not vardır: "Doğu Halkları(Propaganda ve Eylem) Sovyeti üyesi

Skaçko yoldaş tarafından hazırlanmıştır. TKP MK tarafından kabul edilmiştir."34

Yukarıda incelenen Politik Programdan ilkesel olarak farklılık gösteren TKP'nin yeni programı Türkiye'nin çağdaş sosyo-ekonomik durumunu ciddi olarak analiz etmiş ve her zaman başarıyla olmasa da, partinin ~~xxxxxx~~ ~~xxxxxx~~ önüne çıkan somut görevlerin belirlenmesinde bu durum analizinden hareket etmeye çabalamıştır. Türkiye'nin ilk komünistleri parti programını **Propaganda ve Eylem** Sovyetinin yardımıyla hazırlayıp, kendilerini marksist-leninist teoriyi kullanabilme^{ye} devrimci voluntarizmin sallantılı topraklarında değil, kendi halkının yaşamının sosyo-ekonomik ve politik koşullarının incelenmesi temelinde parti görevlerinin belirlenmesi ve onun çalışmalarının bu temele dayandırılması yolundaki leninci istemin kavranmasına yaklaştıran önemli bir adımdır kuşkusuz. Ancak yeni program da önemli ölçüde temellendirilmiş ve kanıtlanmış olsa da yine de "solculuğa" ve sekterliğe doğru eğilim gösteriyordu. Bu "çocukluk hastalığı" Doğu komünistlerince yavaş ve zor aşılabılmıştır.

Yeni programda komünist partisinin "Batılı emperyalistlere karşı Türk ayaklanmacılarının savaşına öncülük ettiği için burjuva hükümetinin (kemalistlerin) tüm güçle destekleyeceği" ve aynı zamanda "emekçilerin çıkarlarını koruyacağı ve onların durumunun mümkün yavaş iyileşmesi için uğraşacağı" iki kez ilan edilmiştir. Ancak bu tespitlerin önemi aynı belgedeki "solcu" ve sekter eğilimler nedeniyle azalmıştır. Antiemperyalist tek cephe çizgisini ilan eden program daha sonra ulusal bağımsızlığın kazanılmasının ve ulusal burjuvazinin iktidarının kurulmasının işçi ve köylülere "hiç bir rahatlık vermeyeceğini", tersine "Türkiye emekçi yığınlarının çektiği acılar dinmeyeceği, daha da artacağına". (Altı çizili yerler yazara aittir) ^{belirtmiştir.} Daha ileride şunlar belirtilmiştir: Ekonomik

bağımsızlık "Türkiye'yi Avrupa kapitalizminin ekonomik ezgisinden kurtarmayacak, yabancı finans ve sanayi sermayesinin sızmasına karşı ülkeyi korumayacak, köylü ve zanaatçıları tümüyle yok olma-
tan kurtarmayacaktır." Bu iddialar emekçilerin antiemperyalist savaşıma katılımının makulluğunu ortadan kaldırdı, çünkü bu savaşın ulusal karakteri emekçilere sınıf savaşımı olmadan sömürüden kurtulma yolunda gerçekleşemez umutlar veriyordu. Programca "ulusal burjuvazisinin ezgisini yeterince çekmemiş olan işçi-köylü yığınları bağımsızlığın kazanılması ile kendilerini her türlü ezgi ve sömürüden kurtaracaklarını tasarlayarak Türkiye'nin bağımsızlığını korumak için fedakarca ve ateşle savaşıyorlardı" konusunda tahrifte bulunuyordu. (altı çizili yerler yazara ait).

Yeni programın bu yargı düzeni Mustafa Suphi'nin parti kongresinin açılışında yaptığı konuşmasında yer alan zamanından önce yapılmış şu sonuç ile tümüyle uyum içindeydi: "Yoksul düşmüş Türkiye için şimdi tek umut komünizmdir"³⁵ (altı çizili yer yazara aittir). Türkiye'nin ilk komünistlerinin kendi halkını gerçek kurtuluşa, yalnız ulusal değil, sosyal kurtuluşa bir an önce ulaştırma istekleri öylesine güçlü idi ki, onlar kemalist hareketin sosyalist devrim raylarına derhal geçirilmesinin kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu konusunda kendilerini ikna ettiler ve diğerlerini ikna etmeye çalıştılar. Sonuçta TKP'nin yeni programı ulusal kurtuluş savaşı zarfında emekçilerin sınıf bilinci köreliyor ~~diye~~ yolundaki kendi iddiasına rağmen, aynı zamanda ve bu iddiaya tamamen ters olan şu tezi ileri sürdü: "Şimdi Türkiye'de yaşanmakta olan ulusal kurtuluş savaşı, sınıf savaşımı ve sosyal devrim fikirlerinin gerçekten uygulama düzeyine büyüceği "elverişli ortamı" yaratıyor". Kemalist hareketin sosyalist devrim yoluna derhal geçirilmesinin mümkün olduğu görüşünü TKP MK üyesi İsmail Hakkı da savunmuştur. O, 1921 Şubatının ilk on günü içinde RKP(b)

MK'ne gönderilen raporunda şunları yazıyordu: "Türkiye Komünist Partisi, (Türkiye) hareketinin sonuçta uluslararası sınıf savaşımının ortak rotası ile bütünleşerek sınıf devrimine dönüşeceğine daha inanıyor."(Altı çizili yer yazara ait)³⁶. Üstelik "sonuç" kısa bir süre zarfında gelmelidir. İ.Hakkı 16 Şubat 1921 tarihinde Propaganda ve Eylem Sovyetinin toplantısında konuşurken şunları demiştir: "Eski imparatorluk Türkiyesinin başkenti İstanbul'un üzerinde kırmızı bayrağın yükseleceği ve kırmızı yıldızın parlayacağı gün uzak değildir".

Türkiye'nin ilk komünistleri sosyalist devrimin derhal yapılmasını savunurlarken ve bunun tümüyle mümkün olduğunu kanıtlamaya çalışırken komünist hareketin yığınlar içindeki örgütlülük ve etki düzeyini oldukça abartıyorlardı. TKP I. Kongresinin V.İ.Lenin'e gönderdiği selamlama mesajında, örneğin, "III.Enternasyonalin şanlı bayrağı altında olgunlaşan Türkiye komünist örgütlerinin şimdi Türkiye'nin ezilen yığınlarının güçlü bir partisine dönüşmekte olduğu ve sosyal devrimin zaferi yolunda büyük fedakarlıklara hazır olduğu" iddia ediliyordu.(Altı çizili yer yazara ait)³⁷. TKP yeni programı bu iddiayı temellendirerek partinin "işçi, asker, köylü, küçük mülk sahibi, zanaatçı, esnaf, demokratik aydınlar ve asubayların kuşkusuz destek ve yardımını göreceğini" öngörüyordu. "Tüm bu toplumsal gruplar nüfusun çoğunluğunu Oluşturuyor. Bu çoğunluğun desteği ile komünist partisinin halk toprağında güçlü kökler salması ve programdaki amaçlara varılması için, onun koyduğu görevlerin çözülmesi için sağlam ve sadık geniş kadrolar yaratması zor olmayacaktır."(altı çizili yer yazara ait).

Türkiye'nin ilk komünistlerince çizilen bu tablo Türkiye'nin gerçek yaşamına ne kadar da benzemiyor. Onlar kemalist hareketin sosyalist devrime dönüşmesinin yakınlığı ve kaçınılmazlığı üzerine konuştular ve yazdılar, ancak tam da bu dönemde kemalistler yeniden

kurulan partinin hemen hemen tüm MK'ni çanice yoketmeyi tasarlıyorlardı ve bunu kısa bir süre sonra gerçekleştirdiler. Onlar "komünist fikirleri işçi sınıfı ve yoksul köylülük arasında hızla yayma" (altı çizili yer yazara ait)³⁸ yeteğinde olduklarını söylediler, gerçekte ise, bu iş daha yeni başlamıştı ve köylülük bir yana, Türkiye işçi yığınlarının çoğunluğunun bile sosyalizm fikirlerini ~~kabul~~ etmedeki hazırsızlığında ifadesini bulan büyük zorluklarla karşılaşılıyordu. Son olarak, Türkiye'nin ilk komünistleri "güçlü bir parti" kurduklarını iddia ~~et~~ ettiler, oysa aslında partinin oluşumunun ve onun yığınlara ilerleyişinin uzun ve çetin yolunda yalnızca ilk adım atılmıştı. "(S2 201-208)

. . .

"Kominternin verilerine göre 1922'nin sonlarına doğru İran'da komünist partisinin bin üyesi bulunuyordu... Aynı dönemde Türkiye'de 300 parti üyesi vardı.³⁹ "(S.224)

. . .

"1920 Kasımının başında Türkiye'ye gönderilen Propaganda ve Eylem Sovyetinin başkanı Yefrem Eşba 21 Kasım'da Trabzon'dan şunları yazıyordu: "Anadolu'da komünist örgütler yok. Bir kaç yerde az sayıdaki halk aydını ~~karakırlarından~~ arasından yakınlık duyanların oluşturduğu hücreler olabilir... Muhalif aydınlardan ayrı ayrı gruplar Sovyet erkine ve komünizme yakınlık duyuyorlar, ancak henüz devrimci bir hareket organize edecek yetenekte değiller." 23 Aralık'ta yine Y.Eşba başka bir mektupta şunları belirtiyordu: Anadolu'da "bu arada Samsun'da da komünist görgütler zayıftırlar ve sürünüyorlar". Y.Eşba yalnızca "ciddi ... çalışan" İstanbul komünist örgütünü belirtilebilir bulmuştur. "(s.225).

~~SONSÖZ~~

SONSÖZ YERİNE

§ ..."5 Kasım 1920 tarihinde komünistlerin İstanbul enternasyo-

nalist grubu çalışanları bir mektupla Sovyet Rusya'nın Trabzon'daki temsilcisi M.P.Danilov'a başvurular. Onlar "kendi görüşlerini oluşturmak" yani komünist öğretinin özünü kavramak amacıyla "kardeş Rus proleteryası ile" bağların kurulmasında kendilerine yardımcı olunmasını rica ettiler. Ricalarının gerekçesi şöyle gösteriliyordu: "Komünizm her devrimci proleterin belgisidir. Ancak ne yazık ki, o, komünizmin propagandacısı olarak adlandırılacaklar tarafından bile öylesine az bilinmektedir ki. Yazılı materyallerin eksikliği ortak derdimizdir.⁴⁰" (s.227)

• • •

"...Türkiye'de devrimci B.Ferdi geçilen yolu hatırlayarak, Türkiye'deki komünist hareketin başlangıcı hakkında şunları anlatıyordu: "Ülke Kapıları emperyalistlere açıldığında İstanbul ve Anadolu yaşayanları arasında ve hatta o dönemde ülke dışında yaşayan yurttaşlar arasında komünist gruplar hızla boy verdi. Bu gruplar Rus yoldaşlarının geçtiği devrim yolunu ülkenin emperyalizmden kurtarılmasının biricik yolu olarak görüyorlardı."⁴¹ (s.230)

• • •

Gelişmiş kapitalist ülkelerde devrimciler işçi sınıfından hareketle ve onun kurtarılması adına marksizme doğru ilerlemişlerse de bu yol Doğu'da farklı olmuştur. Doğu devrimcileri ulusal-kurtuluş savaşından hareket ederek bilimsel komünizme, oradan da işçi sınıfına yönelmişlerdir. Sömürge ezgisinden kurtuluş anahtarını aradıkları marksist-leninist teoriyi inceleyen Doğu devrimcileri işçi sınıfının misyonunu anlamaya başlamışlar ve ancak o zaman onunla yakınlaşma ve partiyi gerçek bir proleter partisine dönüştürme çizgisini benimsemişlerdir.

KAYNAKLAR

- 1- Yeşil ordu üzerine daha ilerdeki kaynaklara bkz.
- 2- Bkz.: A.D.Hoviçev. Ulusal-kurtuluş savaşı yıllarında(1918-1923) İstanbul'daki işçi ve sosyalist hareket. - Asya ülkelerindeki ulusal kurtuluş hareketi tarihinin sorunları.Leningrad, 1963,s.116-121. R.P.Korniyenko. Türkiye'de işçi hareketi.1918-1963. Moskova, 1965, s.16-19, 35-36, 38-39.
- 3- Bkz. Kemal Atatürk. Seçilmiş konuşma ve yazıları. M.1966,s.272.
- 4- Alıntının yapıldığı yer: A.M.Şamsutdinov. Türkiye'de ulusal-kurtuluş savaşı. M.1966,s.57.
- 5- Mustafa Kemal. Yeni Türkiye'nin yolu. c.II.M.1932.s.167.
- 6- Bkz. A.D.Hoviçev. Ulusal-kurtuluş savaşı yıllarında(1918-1923) İstanbul'daki işçi ve sosyalist hareket.s.107-108.
- 7- Ayrıntılı bilgi için bkz.M.A. Persits.Rusya'daki Türkiyeli enternasyonalistler. - "Narodı Azii i Afriki".1976.No.5,s.59-67.Ezilenlerin uyanışı.M.1968,s.67.
- 8- "Narodı Azii i Afriki". 1976.No.5,s.62.
- 9- Parti Merkez Arşivi
- 10- Agy.
- 11- Bkz.M.Şahtatinski. Hancı ve Karabah'in "kahramanları" üzerine Türkiye'li devrimciler.- "~~MarkkaxxiixAfriki~~" "Kommunist"(Bakü) 29.06.1920. s.2.
- 12- Parti Merkez Arşivi.
- 13- Agy.
- 14- Agy.
- 15- Merkezi Devlet Arşivi.
- 16-Alıntının yapıldığı yer. Türkiye. Temel ekonomik-politik bülten. No.1, Moskova, 1 Ocak 1922, s.84.(Merkezi Devlet Arşivi)
- 17- Bkz.A.M.Şamsutdinov. Türkiyede ulusal-kurtuluş savaşı.s.151. R.P.Korniyenko. Türkiyede işçi hareketi.1918-1963. M.,1965.s.16.
- 18- Bkz.A.D.Hoviçev.Ulusal kurtuluş savaşı yıllarında...S.111-112.
- 19-Bkz.R.P.Korniyenko.Türkiyede komünist hareketin doğuşu(1918-1920) - Büyük Oktobr ve Türkiye. Tiflis. 1982.s.28-29.
- 20- Bkz. ~~MarkkaxxiixAfriki~~ Merkezi Devlet Arşivi
- 21- Bkz.R.P.Korniyenko. Türkiyede işçi hareketi.1918-1963.s.23-24.
- 22-Parti Merkez Arşivi
- 23- R.P.Korniyenko. Türkiyede Komünist hareketin...s.29-31.
- 24- Bkz.Yeşil Ordu tüzüğü(Merkezi Devlet Arşivi).A.M.Şamsutdinov. Türkiyede ulusal-kurtuluş...s.140-149.154.
- 25- Bkz. Ankara'da komünistlere karşı açılan mahkeme davası üzerine enformasyon.(Merkezi Devlet Arşivi)
- 26- Bkz. R.P.Korniyenko. Türkiye'de komünist hareketin doğuşu.s.31.
- 27- Merkezi Devlet Arşivi.
- 28- Agy.
- 29- Bkz. A.M.Şamsutdinov. Türkiye'de ulusal kurtuluş...s.158.
- 30- "Komünist" (Bakü)13.09.1920. s.4.
- 31- Agy.
- 32- Merkezi Devlet Arşivi
- 33- A.E.Skaçko. 1920 Ekiminde veya Kasımında Doğu Halkları Propaganda ve Eylem Sovyetine sunulan TKP MK ve onun çalışmaları üzerine rapor.(Bkz.Merkezi devlet arşivi)
- 34- Merkezi devlet arşivi
- 35- Bkz."Kommunist" (Bakü) 13.09.1920. s.4.
- 36- Parti merkez arşivi
- 37- "Kommunist" (Bakü). 15.09.1920. s.20
- 38- TKP I.Kongresinde M.Suphi'nin konuşması.- Alıntının yapıldığı yer. A.M.Şamsutdinov. Türkiye'de ulusal kurtuluş... s.159,
- 39- Parti merkez arşivi
- 40- Merkezi devlet arşivi
- 41- Alıntının yapıldığı yer. A.M.Şamsutdinov. TKP'nin ilk kongresi - "Kratkaye soobşeniya İnstitutu narodov Azii". c.XXX,s.236.

65-66